

Burian, Jaroslav

Tvarová problematika Gorkého Podniku Artamonových

In: *Na křižovatce umění : sborník k počtě šedesátin prof. dr. Artura Závodského, DrSc. Burian, Jaroslav (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1973, pp. 487-497*

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120953>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

TVAROVÁ PROBLEMATIKA GORKÉHO PODNIKU ARTAMONOVÝCH

Podnik Artamonových je román, který je v nejvyšší míře — vedle Života Klíma Samgina — syntézou nejen životní zkušenosti autorovy, nýbrž i jeho historické znalosti a pohroužení do vývoje ruské společnosti 19. a 20. století. Na vyšším stupni se zde řeší téma, které Gorkij poprvé ve velké, románově založené skladbě (Foma Gordějev, Tři) uvedl do literatury již na přelomu století. Práce a její tvůrčí úloha při formování charakteru a života člověka. Zde je tato otázka pojata širěji a kvalitativně nově: tvůrčí práce motivuje a dokazuje historickou oprávněnost celých tříd na řízení osudů země a lidské společnosti vůbec.

Správný byl postřeh A. I. Metčenko v časopise *Novyj mir*, č. 12, 1956¹ v článku *Историзм и догма*, že vlastním tématem knihy je chudnutí lidského charakteru a rozpad osobnosti členů rodiny Artamonových zároveň s tím, jak ze života Artamonovova rodu stále více a více mizí podíl na růstu a chodu jejich podniku. K tomu pak přistupuje historický aspekt sledující vývoj ruského kapitalismu. Foma Gordějev (pozitivně) a Ilja Luňov (negativně) se lámou při pochopení tohoto faktu. V románech samých je však historická perspektiva jen otevřena, nikoli realizována, jak je tomu v *Podniku Artamonových*. V této knize, jak se to projevovalo u spisovatele spjatého s ruským revolučním hnutím již dříve, obráží se rychlý postup socialistického hnutí v Rusku k revolučnímu rozuzlení. V syžetu se to zračí tak, že chronologický sled epizod a střídání generací Artamonovova rodu není hybnou pákou syžetu, a dále tím, že celou knihou probíhá jiná syžetová linie — osudu Tichona Vjalova, dělníka a podomka Artamonových. Ta má spolu s liniemi dělnického rodu Morozovových a vývoje jiných postav z dělnického prostředí základní význam nejen pro rozvíjení hlavního tématu, nýbrž i pro dynamismus rozvíjení samého syžetu, jak to odpovídá dějinné perspektivě 56 let od zrušení nevolnictví po Říjnovou revoluci r. 1917 v Rusku.

Tichon Vjalov provází život Artamonových od samého počátku až po jejich neslavný konec. Je svědkem jejich počátečního úsilí, kdy je vedoucí postavou dravý a bohatství i života chtivý Ilja Artamonov, oplývající na druhé straně vnitřní a fyzickou silou a gründerským rozmachem. Tichon Vjalov se pídí po smyslu života nejen vlastního, ale především po smyslu existence Artamonových. Dochází k pravdě po svém, po písmáčku.

¹ А. И. Метченко, *Историзм и догма*, *Новый мир* 1956, 12, стр. 226.

Všimá si života kolem sebe, vyslychá i místního hlupáčka, jurodivého Antonušku, zpívajícího nesmyslné veršičky o kočáru-„kibitce“, který ztratil kolo.² Není to jen obvyklá víra prostého člověka v to, že „jurodivý“-prostáček boží zná tajemství pravdy, jak se ukazuje v celém vývoji Tichona Vjalova. Marně se Tichon ptá při pohřbu Ilji Artamonova Antonušky na význam nesmyslných slov jako „kajamas“, ale v závěrečných scénách, poučen životem a revolucí, vmetá Petrovi do tváře odsouzení za vykořisťovatelskou činnost Artamonových, za zlořády jejich rodu. Dostává smysl rozuzlení Antonuškovy říkanky. Dělníci – závod („dělo“, tj. závod i práce) a Artamonovi se rozešli – „kibitka“ ztratila kolo.

Jediný lidský věk Tichona Vjalova stačí na naplnění revolučního snu lidu o svobodném životě. Petr Artamonov, který jako mladík přišel do města s otcem zakládat závod, je také svědkem vzestupu a pádu své věci a svého rodu; jeho život, to je linie, probíhající souběžně s osudem Tichona Vjalova. K této linii se ovšem vízí i příběhy ostatních Artamonovů generace Petrovy i nejmladšího pokolení. Jakkoli se jednotliví hrdinové knihy z tohoto tábora navzájem diferencují ve svých vztazích, ať mají vůči sobě jakékoli výhrady, jsou všichni až na Petrova syna Ilju, který přechází k revoluci, sjednocování, ba spoutávání závodem, podnikatelskými zájmy. Petr a Alexej se z kořistnických grunderů stávají stále více jen pijavicemi, příživníky; tím spíše jsou jimi jejich synové.

Proto nelze mluvit o Podniku Artamonových jako o generačním románě v běžném slova smyslu. Zde má pravdu Metčenko,³ když se staví proti tomuto označení v odborné literatuře běžnému, třebaže své tvrzení opírá o rozbor ideově tematický (rozsah a celkové zaměření jeho článku je ovšem jiné, obecnější, a proto tato naše poznámka není myšlena jako výtku). Běžný generační román, zvláště pak v době M. Gorkého, zobrazoval sled pokolení v chronologické posloupnosti mnohdy ve větším časovém rámci a žánrově se spíše blížil tomu, co se v české literárně teoretické terminologii nazývá kronikou. Chybělo zde důslednější ideově tematické pojetí založené na revolučně viděné perspektivě vývoje. To vyznačuje i velká díla světové literatury, jako např. generační romány Thomase Manna a Johna Galsworthyho. Gorkij měl tuto perspektivu již před napsáním Podniku Artamonových a Života Klíma Samgina, nicméně základní význam pro realizaci jeho záměru o sepsání díla, které by zachytilo život Ruska v průběhu celých desetiletí (nejdříve do konce celého století), měla revoluce; ta dává přirozeně historické rozuzlení oběma zmíněným románům, ve kterých byl původní záměr umělecky zpracován. Správnou se zde ukázala Leninova prognóza, vyslovená za zmíněného setkání s M. Gorkým na Capri. Plán tak široce pojaté knihy s tak obsáhlým společenským rejstříkem postav a událostí bylo možno vskutku realizovat až po revoluci, neboť jinak by se nenaskýtal přirozený, všestranně motivovaný závěr, který v současné historii již nazrával.

² Zde vystupuje postava „jurodivého“ (na rozdíl od „Fomy Gordějeva“, viz výše) v pojetí, které je zcela v souladu s lidovými pověrami o „jurodivých“ jako o prorocích. V románě „Foma Gordějev“ pak je Fomovo šílenství spíše romantickou symbolickou narážkou na lidové představy. Viz o tomto motivu u Tagera v práci Б. Михайловский, Е. Тагер, Творчество М. Горького, изд. второе, дополненное. Гос. уч.-пед. издательство Мин. просвещения РСФСР, М. 1954.

³ А. И. Метченко, Историам и догма, op. cit., стр. 226--227.

Aktivním momentem v rozvoji syžetu je spolu s růstem uvědomění mas také vývoj Ilji Artamonova mladšího k revolučnímu světovému názoru. Rozchod Ilji s otcem, s rodinou a jejím vykořisťovatelským způsobem existence uzavírá de facto rozvoj rodu a podnikání, izoluje Artamonovy od budoucnosti. Miron, s převahou polemizující s přežívajícími narodnickými názory Goricvetova, je nucen polemizovat i s Iljou, přestože mladý Artamonov není přítomen. Jeho revoluční činnost však hrozí perspektivou konce vykořisťovatelského příživnictví. Pociťuje se to tím spíše, že Ilja je vybaven povahovými rysy, které zdánlivě slibovaly znovuzrození zakladatele rodu a továrny, Iljova děda v nové metamorfóze. Tak ho chápe jeho otec Petr, který v něm kromě naděje pro závod hýčkal i svou jedinou opravdu lidskou náklonnost.

Přes zásadní rozchod Ilji s rodinou Petr Artamonov neustále doufá, že se Ilja vrátí. Jakov není pro něho důstojným dědicem, Petr v něm necítí tu lidskou blízkost, kterou povznášel své okolí Ilja. Petr naopak dobře vycítuje Jakovovu přízemnost a živočišnost. Důležité je, že Petr nechová k Iljovi, který se vytrhl z pout rodiny a továrny jen city uraženého vlastníka, ztrativšího dědice. Petr často přemýšlí, co by v té či oné situaci řekl nebo učinil Ilja. Vedle toho je Petr přesvědčen, že Ilja by vedl továrnu daleko úspěšněji než ostatní Artamonovi. Toto hodnocení je důležité proto, že osciluje s historickou rolí Iljovou. Ilja, představitel ilegálního stranického vedení, je předurčen v historii své země a svého hnutí k úloze organizátora, vedoucího pracovníka; v Iljovi se pak ztělesňuje to, co je Artamonovým cizí, nejvyšší humanismus v historii.

Když Petr poslouchá např. spor Mirona s narodníkem Goricvetovem a pozoruje chování Jakova, vzpomíná na Ilju. Zajímá ho, jaké názory by postavil proti Goricvetovým replikám nejmilejší pro něho syn a člověk. Často v myšlenkách, zejména když již začíná chátrat, hrozí Petr ostatním, že se vrátí Ilja a ukáže jim. Zde v absurdní podobě vyvstává perspektiva konce vykořisťovatelů.

Pro Petra Artamonova, který v románu nejvíce a chronologicky nejdéle ztělesňuje kontinuitu rodových tradic, zůstává Ilja měřítkem pravdivosti, opravdového postoje k životu a skutečnosti. Vnitřní síla, která vyvěrá z jeho jinošského obrazu, to již není jen kouzlo přirozeného dítěte, od narození nadaného energií, bystrým postřehem a nebojácností. Zračí se v ní bezpochyby již i nový světový názor, který Ilja získal za studií na gymnasiu. Mladý Artamonov není ani zdrcen hrůznou zповědí otce o zabíjení člověka. V této vzrušené chvíli Ilja ukáže na tovární hřbitov a vysloví to, co již zřejmě dávno nazrálo:

„He одного убили вы, вон там целое кладбище убитых фабрикой.“⁴

V prvních pasážích Podniku Artamonových vystupuje celá rodina Artamonových jako jednotný celek. Rozpory se projevují v této fázi mezi Artamonovovou rodinou vcelku a mezi městem, do kterého rodina přichází. Ilja Artamonov a jeho synové nejsou sympatičtí usedlým, patriarchálně žijícím a myslicím měšťanům. Ilja vráží do lidí, chová se sebevědomě, zpučně, až neurvale, jedná s lidmi s urážející přímostí a bezohledností, bez

⁴ 16, 463, tak jsou v textu citována díla M. Gorkého; první číslice označuje svazek, další stránku, podle vydání М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах, ГИХЛИ, М. 1950—1956.

váhání a společenských konvencí jde přímo k věci — ke svému vlastnímu prospěchu. Způsob jeho jednání je v patriarchálním prostředí města nezvyklý, budí odpor, pohrdání a úděs. Spisovatel ukazuje v těchto rozporech nejen rozdíly mezi Artamonovými, přicházejícími do města z vesnice, nýbrž především rysy vlastní nové třídě, zahajující svou činnost, třídě buržoazních podnikatelů. Slova Ilji Artamonova adresovaná Barskému, starostovi města „... na dlouhé čekání už nemám léta“⁵ charakterizují nejen Ilju samého, nýbrž i dravý rozvoj ruského kapitalismu, brzděného přežitky feudalismu a patriarchálního vztahu k životu. Kromě toho je zde jakoby tušena nedlouhá perspektiva vývoje kapitalismu v Rusku. Podobně i výrok Bajmakovův o Iljovi je naplněn vedle osobního prožitku i tušením společenských proměn: „Duše se ve mně zachvěla. Tak se mi zdá, že mě tenhle člověk přišel vyměnit na světě.“ V tónu odpovědi Bajmakova na ženinu repliku („... co sis to vzpomněl? Copak málo lidí teď přichází z venkova do města?“) přímo slyšíme narážku na to nové, co přináší venkovský živel osvobozených rolníků, a především podnikatelé-gründeri do pokojné, dotud patriarchální tišiny provinciálních měst. Bajmakov si jen vzdychne „Inu — v tom to je, že přicházejí“⁶, ale v této reakci je cítit nespokojenost se změnami, pocit ohroženosti novými lidmi, jevy, tempem života. Bajmakov se však přes všechny své obavy nakonec vzdává pevně vůli Ilji Artamonova. I Bajmakov i jeho žena uzavírají, že příchod Artamonův, ženitba jeho nejstaršího syna s jejich dcerou, je patrně osud. Souběžně s tím následují rychlé, energické činy Ilji Artamonova, které se zpočátku setkávají s odporem Uljany Bajmakovové a nakonec končí smírem a láskou k Iljovi.

To, co se děje v rodině Bajmakovových, opakuje se s dramatickými peripetemiemi v makrokosmu celého městečka. Přímo symbolická je smrt Bajmakova (před smrtí doporučí ženě Uljaně podporu a pomoc Ilji Artamonova) a jeho pohřeb. Bajmakov — hlava města dobrovolně odevzdává své rodinné záležitosti do rukou nevládných a nesympatických přistěhovalců a ti kráčeji v první řadě za jeho rakví.

Tato scéna je předznamenáním do budoucna: ať vzniknou jakékoli rozmišky a rozepře, ať se město sebevíce vzpírá přijmout Artamonovy s jejich podnikem, nic nezadrží kapitalistické podnikatele v jejich postupu, měšťané přijmou Artamonovův rod stejně jako rodina Bajmakova.

M. Gorkij jako velký umělec je však dalek toho, aby prováděl tuto paralelu bez dramatických kolizí a tragických zápletek. Ilja Artamonov pevně a určitě odpovídá Petrovi na jeho poznámku, že ve městě nemají Artamonovy rádi: „Jen počkej, však oni si nás zamilují“⁷ (Jindy zase Petra okřikuje, že zde láska nemá místo.) Ještě několikrát se v expozici vyskytne motiv odporu k feudalismu na jedné straně a nespokojenosti patriarchálních měšťanů s novými průvodními zjevy kapitalismu, které přináší Artamonovova továrna. Aljošova častuška, zpívaná o Petrově svatbě: „У барина, у Мокея, // Было пятеро лакеев, // Ныне барин Мокей // Сам такой же лакей!“⁸

⁵ 16, 328.

⁶ 16, 328.

⁷ 16, 332.

⁸ 16, 346.

přináší s sebou lidový poměr k odstranění nevolnictví, jásoť lidu nad příchodem demokratičtějšího pořádku. Na druhé straně měšťané nelibě nesoú shon kolem stavby Artamonovova závodu. Obávají se průvodních zjevů. výtržnictví dělníků, kritizují hrabivost Artamonova.

Expozice v užším smyslu se uzavírá konfliktem Barského s Alexejem. Zbitím Alexeje kulminuje řada konfliktů mezi Artamonovem a měšťany. Z Alexejova návodu vypálí hodinář Orlov dům Barských, jako pomstu za přepadení Alexeje a za vlastní zničený život. Tím jako by se vybila zášť mezi oběma tábory.

Expozicí v širším slova smyslu je pak celá první část románu, ve které je ústřední postavou Ilja Artamonov, člověk bouřlivý, kypivé energie. Tento hrdina jako by ještě čerpal sílu ze své minulosti, blízké lidu. Ilja Artamonov jde za vytčeným cílem. S nedůvěrou se vyjadřuje o knižní moudrosti, je hrd na své duševní schopnosti. („Высока премудрость эта, не достигнуть ее нашему разуму. Мы — люди чернорабочие, не нам об этом думать, мы на простое дело родились. Покойник князь Юрий семь тысяч книг перечитал и до того в мысли эти углубился, что и веру в бога потерял. Все земли объездил, у всех королей принят был — знаменитый человек! А построил суконную фабрику — не пошло дело. И — что ни затевал, не мог оправдать себя. Так всю жизнь и прожил на крестьянском хлебе.“)⁹

Dovede také vlastním úsudkem postihnout, jakým nebezpečím jsou pro jeho rodící se kapitalistické podnikání přežitky feudalismu. („— Вам жить — трудно будет, вы сами себе закон и защита. Я вот жил не своей волей, а как велено. И вижу: не так надо, а поправить не могу, дело не мое, господское. Не только сделать по-своему боялся, а даже думать не смел, как бы свой разум не спутать с господским... Живет человек, а будто нет его. Конечно, и ответа меньше, не сам ходишь, тобой правят. Без ответа жить легче, да — толку мало.“)¹⁰

Ilja Artamonov je s to po svém zobecnit historii, která donutila svým postupem odstranit nevolnictví. Je to člověk pevného hospodářského myšlení. Nechová iluze o příčinách, které přivodily r. 1861 osvobození rolníků: „— Вот — воля не дана царем государем-государем. Это надо понять: в каком расчете воля? Без расчета и овцу из хлева не выпустишь, а тут — весь народ, тысячи тысяч, выпущен. Это значит: понял государь — с господ немного возьмешь, они сами все проживают. Георгий, князь, еще до воли, сам догадался, говорил мне: подневольная работа — невыгодна. Вот и оказано вам доверие для свободной работы. Теперь и солдат не двадцать пять лет ружье таскать будет, а — иди-ка, работай! Теперь всяк должен показать себя, к чему годен. Дворянству — конец подписан, теперь вы сами дворяне, — слышите?“¹¹

Artamonov dovede odhadnout i psychologické zákonité působení feudalismu. Tak např. říká o svém synu Petrovi: „В Петре задору нет, вот горе! Без задора ни родить, ни убить. Работает будто не свое, все еще на барина, все еще крепостной, воли не чувствует, — понимаешь?“¹²

Ve složité spleti gründerského nadšení, protifeudálních nálad zároveň

⁹ 16, 332–333.

¹⁰ 16, 333.

¹¹ 16, 333.

¹² 16, 364.

s vyznáváním síly lidového živlu zní už i noty uvědomělého vykořisťovatel-
ského postoje, využívajícího znalosti lidové psychologie. Současně pak je
z těchto Artamonových úvah zřejmé, kterak Ilja jednostranně, omezen mimo
jiné svým novým sociálním postavením, hledí na rolníky a dělníky, kteří
z vesnice přicházejí. „Mimo jiné“ v naší formulaci zahrnuje také aspekty, které
souvisí spíše s Iljovou minulostí a dále s formou vyjádření než s obsahem —
máme na mysli úroveň vzdělání Ilji Artamonova staršího aj. „— Мужики,
рабочие — разумнее горожан. У городских плоть хилая, умишко тренанный,
городской человек жаден, а не смел. У него все выходит мелко, непрочно.
Городские ни в чем точной меры не знают, а мужик крепко держит себя
в пределах правды, от не мечется туда-сюда. И правда у него простая:
бог, например, хлеб, царь. Он — весь простой, мужик, за него и держитесь.
Ты, Петр, сухо с рабочими говоришь и все о деле, это не годится, надобно
уметь и о пустяках поболтать. Пошутить надо; веселый человек лучше
понятец... Учись...“¹³

V první části — expozici v širším slova smyslu je důležitá též individuální
stránka jeho charakteru. Síla, jadrnost jeho povahy, plnost jeho pocitů
a činů. To je pak pozadí, na kterém se obráží stále víc a více pokračující
descendence jeho potomků.

S. V. Kastorskij ve své stati „Повесть М. Горького „Дело Артамо-
новых“¹⁴ polemizuje správně s názorem, tvrdícím, že jde o biologickou
degeneraci a dokazuje, že jde především o descendenci morální, lidskou,
spjatou, jak bylo řečeno, s příživnickou existencí rodu.¹⁵ Ruská buržoazie
byla poměrně mladou třídou a měla proto daleko do biologického se-
stupu. Kastorskij naopak správně uvádí, že vedoucí vrstva ruské buržoazie
neočekávala svou katastrofu, přestože byla historicky zákonitá. Zde
badatel rozvíjí myšlenku vyslovenou ve zmíněném článku Metčenkově.
Syžet Podniku Artamonových vede k závěru: podnik-dělo zotročuje
i kapitalistu, drží ho jako medvěd v tlapách a čím více se podnik-dělo
(tj. i práce) rozrůstá, tím silnější je jeho vláda nad podnikatelem. Dělní-
ci pak jsou ve své podstatě potenciálně vždy naplnění úsilím osvobodit
se a nakonec se stávají pány života: to je objektivní zákon.¹⁶

V podniku Artamonových však nejde o automatismus vztahů mezi
rostoucím podnikem a kapitalisty. Pro poznání svéráznosti obsahu a li-
terárního druhu knihy mají velký význam i vztahy kapitalistů k ostatním
lidem, dělníkům aj. Jde o vztahy aktivní, ať již mají jakýkoliv obsah.
Avšak právě obsah těchto vztahů ukazuje proměnu v postavení jednotli-
vých představitelů rodu Artamonových vůči podniku-„dělu“ a jeho
dělníkům. U Artamonovů právě degeneruje především obsah vztahů mezi
nimi a dělníky továrny. Ilja Artamonov má přímé vztahy ke svým dělní-
kům, vztahy, jejichž obsahem je jeho zájem, ale také život podniku. Ilja
Artamonov apeluje na „společný“ zájem podnikatele a dělníků na pod-
niku, ba vydává sebe za činitele, který vzal na sebe větší tíhu břemene.
Jeho vztah k dělníkům je nicméně naplněn závažným obsahem. Jinak je
tomu u představitelů druhé generace. Ilja napomíná Petra, dává mu za

¹³ 16, 372.

¹⁴ С. В. Касторский, Повесть М. Горького „Дело Артамоновых“, Л. 1953.

¹⁵ Tamtéž, str. 21 a násl.

¹⁶ Tamtéž, str. 30.

příklad Alexeje. Alexej v průběhu dalšího děje odstraňuje Petra od vlády nad závodem, ačkoliv – je fyzicky slabší a neduživý – nehraje tedy ani zde u Gorkého roli biologický úpadek. Alexej je prostě zdatnějším podnikatelem, chce udržet moc nad podnikem, nechce, alespoň do jisté míry, aby existoval bez jeho osobního zasahování; je ochoten jeho jménem jednat, na jeho základě rozvíjet další podnikání–„dělo“, účast na politickohospodářském podmanění celé země. Tyto ambice ovšem svědčí o tom, že podnik v podstatě vyčerpал iniciativní možnosti svých pánů a že i agilní Alexej se stává jeho přívěskem. Organizátorský impuls již závod nepotřebuje. Také Mironovo technickoekonomické působení nevyžaduje majetnického vztahu. To je zdůrazněno v pohrdavém a posměšném poměru dělníků k jeho zevnějšku, jeho jednání a radám.

Ani Petr Artamonov nemá sympatie dělníků, přestože se s nimi „sbližuje“ nejvíce. V jeho pitkách a pletkách v domácnosti Serafima Gorkij odhaluje falešnost Petrova sblížení s dělnictvem závodu. Nabízí se zde paralela se slavností uspořádanou Iljou Artamonovem. Ilja Artamonov byl pánem situace, vztah dělníků k němu byl nesen obligátními patriarchálními demonstrativními projevy vděčnosti k „živiteli“. Jen ojedinele je naznačen vztah zásadně nesmiřitelný.

Petr Artamonov nestoudně využívá svého postavení pána nad závodem a dělníky, ačkoli je de facto menším pánem, než byl Ilja. Je hostem u tesaře Serafima, a to víceméně tajným hostem. Špinavé důvěrné návštěvy u Serafimovy dcery, v továrně chvalně známé povětrnice, přes svůj charakter důvěrnosti Petra Artamonova s dělnickým prostředím nijak nespblížují. Jen prohlubují ponižující rozklad pána továrny a pokles jeho vůdčího postavení v podniku na využívání a zneužívání moci k zalévání omrzelosti v životě vodkou a „hřešením“. Pohostinství Serafima má jiný charakter než patriarchální vděčnost k otci–živiteli, tj. chleboďárci, ačkoliv Serafim dovedl zahrát i na tuto strunu. Serafim už se jen vehrává do role starého dělníka poníženě i opravdově děkujícího a vděčího chleboďárci „za vše“. Jeho přetvářku odhaluje jednak přátelství s Tichonem Vjalovem, jehož pravá, nejskutečnější tvář prohlédne nicméně také až k závěru. Kromě toho však řada momentů v portrétu Serafima ukazuje jeho poníženost, vychytralý postoj vůči Petru Artamonovi. Jeho bytu, kde se konají bujně zábavy, se přezdívá „Pumpa“, sám Serafim mu říká s žertovnou licoměrností „Klášter“. Čím více se Petr „bližívá“ k Serafimovi, tím více degenerují a obnažují se ve své podstatě jeho vztahy k lidem továrny. Petr je parazitem na jejich závislosti a nouzi. Přestože Petr zdánlivě ubíjí své nesnáze stejně jako dělníci, je jeho způsob přehlušování trampot života nesrovnatelně nižší. Petr utlouká potíže sui generis. nikoli hrůzy každodenní sociální katastrofy. Kromě toho Serafim a Zinaida ho přijímají i jako pána svých osudů, třebaže lapeného do jejich tenat.

Petr Artamonov přes zdánlivou revoltu vůči životu, vůči Alexejovi a jeho synu Mironovi, přes projevy nespokojenosti a neustálenosti, které by mohly vnějškově připomínat Fomu Gordějeva, je na hony vzdálen lidem „vylamujícím se ze své třídy“. Petr Artamonov si libuje ve svém způsobu života a s rozkoší se do něho stále hlouběji ponořuje. Jen občas (jako na výstavě v Nižním Novgorodě) začíná se ho děsit. Lidského kouzla osobnosti syna Ilji se ve skrytu duše obává.

Blízko k dělníkům má zdánlivě také Jakov, který dokonce narazí na konflikt uvnitř jejich hnutí, na špióna v řadách revoluční dělnické organizace.

Avšak i jeho blízkost k dělníkům má charakter ponižující a skandální pro samého Jakova. Tento Artamonov třetí generace je v mnoha směrech osobního života úspěšnější a hybnější než jeho otec Petr, ale jeho vztah k dělníkům je již zcela odosobněný. Ačkoli se Jakov jako první setkává s konkrétními epizodami boje tváří v tvář, má k dělníkům nejdál ze všech Artamonových. Jeho vztah k nim se zcela vyprázdnil a pozbyl veškerý obsah. Tato dialektika sblížení a vzájemného odcizování je důležitým momentem i v kompozici románu. S. V. Kastorskij správně poznamenává,¹⁷ že poslední představitel rodu Artamonových už nejsou s to utvořit si celistvý obraz světa. Někdy se tu dostávalo M. Gorkému výtek.¹⁸ Spisovatel prý pospíchá se závěrem apod. Zatím však je příčinou zvláštnosti kompozice v závěru to, že zobrazovaná skutečnost prochází vnímáním Jakova, kterému události přerůstají přes hlavu. Je příznačné, že Tichon Vjalov je daleko více souputníkem Petra Artamonova a jeho generace, kdežto mezi Vjalovem a Jakovem jako by vztah ani neexistoval. Toto téma se dovršuje ve scéně, ve které Vjalov odhaluje umírajícímu Petrovi svůj pravý vztah k rodu, jemuž sloužil. I zdánlivě nejvěrnější služebník nesl v sobě, jak se ukázalo, od svého počátku záporný vztah vůči Artamonovým. Podnik Artamonových přestává být jejich věcí, předmětem činnosti, podnikem, vlastnictvím. Vztahy mezi pány a služebníky jsou likvidovány. Jejich bezobsažnost byla odhalena historickým zásahem a v důsledku toho byly vztahy Artamonovů k opravdovým pánům „děla“ zcela negovány.

Již podnikatelské prostředí, které je nejvíce zastoupeno v ličení Podniku Artamonových, nabízí srovnání s Fomou Gordějevem. Nebudeme zde mluvit o otázkách čistě kompozičních a literárně druhových. Chceme však poznamenat, že v nejsyntetičtějším prozaickém díle z kupeckého prostředí od napsání Fomy Gordějeva, tj. v Podniku Artamonových, se u Gorkého nejnázorněji projevil plodný důsledek užití vyzrálé tvůrčí metody socialistického realismu v prokreslení postav. Zde nenajdeme hrdinu, který by jako Foma Gordějev byl zejména vnějšími projevy typický kupec a přitom měl v sobě stopy romantických hrdinů, nositelů individuální, pro ně osudové vzpoury proti bezpráví a útisku ušlechtilé lidské osobnosti. Hrdina M. Gorkého z počátku dělnického hnutí je nahrazen řadou typů, které náležejí k různým odstínům revolučního hnutí (v řadách lidu) na druhé straně a Iljou Artamonovem, představitelem revoluční inteligence z řad samé buržoazie. Poslední generaci ruských kupců vidí M. Gorkij diferencovaně v jejich rozkolísanosti i v Podniku Artamonových i v Životě Klíma Samgina. Ilja Artamonov je mezní, nikoliv však jedinou možností. Je tu ještě např. kupec Ljutov, podporující teroristy, a Varavka, podporující bolševiky, kteří činí podobně z nejrůznějších pohnutek třídních, individuálních a veřejně společenských. Je tedy i zde celá škála přechodných, dialekticky viděných typů.

V. A. Maksimovová ve svém citovaném článku praví: „Горький показывает

¹⁷ Tamtéž.

¹⁸ Tamtéž.

„смену поколений“ не только в пределах одной семьи и одного класса. „Дело Артамоновых“ — роман о смене поколений в враждебных друг другу классах. В истории семьи ткачей Морозовых, развивающейся по восходящей линии, в противоположность деградирующей из поколения в поколение семьи Артамоновых, заключен совершенно новый идейно-композиционный принцип, впервые введенный Горьким в жанр романа „поколений“.¹⁹

Domníváme se, že právě v této formulaci je zkoncentrován názor na druhové zvláštnosti Podniku Artamonových jako na tradiční generační román s novátorskou paralelou generačního vývoje dělnické rodiny. Proti tomuto názoru zdůrazňujeme, že hybnou silou syžetu není střídání generací, chronos. Podnik Artamonových není kronikou. Pro požadavky tohoto druhového útvaru je příliš sevřený a jeho vnitřní dynamika je příliš mocná a bohatá. Smysl událostí není odhalován plynutím času a posloupností lidských věků, nýbrž komplikujícími se vztahy mezi lidmi, vnitřním růstem druhé protikladné třídy rozvíjející se buržoazní společností. „Koncovka“, kterou Lenin M. Gorkému navrhoval, měla pro Podnik Artamonových zásadní význam. Ta právě změnila od základu literárně druhový charakter záměru. (Platí to s konkrétními modifikacemi též o Životě Klíma Samgina.) Místo kronikového záznamu událostí a shrnování jejich významu po etapách nastoupilo odhalování vysvětlující a motivující. Zdůvodnění nutnosti revoluce vyplývá z rostoucí zbytečnosti Artamonových ve všech vztazích k továrně a práci.

V Podniku Artamonových ve srovnání s hlavní postavou Fomy Gordějeva najdeme pevně vykrystalizovaný typ. Ilja, postava Fomovi z rodu Artamonových nejbližší, nemá již nic z povahy a rysů kupce, nemá vnějškově ani romantičnost Fomy, která Gordějeva přibližuje k hrdinům raných děl M. Gorkého, jeho hrdinsko-romantických alegorií zejména. (Je tomu tak např. v líčení Fomova citového života a v autorových úvahách o něm: „Вспыхнувшая в нем страсть сделала его владыкой души и тела женщины, он жадно пил огненную сладость этой власти, и она выжгла из него все неуклюжее, что придавало ему вид парня угрюмого, глуповатого, и наполнила его сердце молодой гордостью, сознанием своей человеческой личности. Любовь к женщине всегда плодотворна для мужчины, какова бы она ни была, даже если она дает только страдания, — и в них всегда есть много ценного. Являясь для больного душою сильным ядом, для здорового любовь — как огонь железу, которое хочет быть сталью...“²⁰)

Ilja Artamonov mladší nenesе s sebou atmosféru snivosti jako Foma, který je nadto z tradičního kupeckého prostředí, kam mohou zasáhnout pohádky o smělých lupících a jejich nájezdech atd. Ilja Artamonov je naopak povaha silná svým zářivým intelektem. Má dobrou a srdečnou duši stejně jako Foma. Ovládá však energii své povahy. Jeho poznání pravdy života a revolučního učení je zčásti spjato se znalostí továrního prostředí a práce dělníků (viz spor s otcem), zčásti pak je Ilja čerpá ze světa kultury a z politického boje za svých studií.

Fomovým blížencem by mohl být někdo z druhé generace Artamono-

¹⁹ В. А. Максимова, Из творческой истории романа М. Горького „Дело Артамоновых“ Горьковские чтения 1947—1948, op. cit., стр. 169.

²⁰ 4, 69.

vých. To je asi odpovídající etapa a analogické charaktery. Z Fomových vrstevníků rostou v kupeckém prostředí jen vzdělání činitelé komerce. Ilja Artamonov je vyšším stupněm Fomovy lidskosti a protestu. Pro kompozici románu je příznačná otevřenost a širší perspektiv vývojových a společenských. Autor neuzavírá román vývojovým vrcholem Artamonova rodu – ideovým vyžráním Iljovým. Jako by průběhem syžetové linie toho Artamonova, který je plně na výši požadavků nejvyšší lidskosti, podtrhoval, že boj o vládu nad životem nerozhodnou jednotlivci, jako by chtěl zdůraznit, že žádný Artamonov nebude moci pokračovat ve způsobu existence své rodiny. M. Gorkij tak přímo nutí k přemýšlení o tom, kdo je reálným hrdinou dějin a jejich tvůrcem. Nejsou to ty postavy, které stojí v popředí děje a mají reprezentativní kontinuitu a kompaktnost třídní a rodinnou. Nemají dosud oficiálnost existence své vlastní morálky, svého společenského zvykosloví, etiky jako rod Artamonových. Avšak jejich vnitřní svět a poměr k závodu a k práci, přestože je podrobně vypsán a stojí v popředí líčení (nebo právě proto, neboť jde i o způsob líčení), svědčí proti nim a zaměřuje pozornost na „neefektní“ hrdiny, jejichž kontinuita není dána reprezentativním majetnictvím a nepřetržitostí, kodifikovanou právně, nýbrž kontinuitou práce, nenápadně tvůrčí činnosti. Rodina Morozovových, jejichž představitelé se v ději občas vyskytnou, nevyslovuje ucelené názory na uspořádání života. K tomu mají možnost Artamonovi. Nicméně jejich vývoj ukazuje na pohyb základů společnosti, dělníků továren a celé třídy dělnictva. V činech posledního Morozova se projevuje poprvé plný obsah smýšlení Morozovových a dělníků továrny vůbec, jak vykrytalizoval ve zkušenostech práce a boje o jejich svobodu. Tak v samé kompozici románu začíná postupně převažovat a nakonec převáží sociální závažnost hrdinů, kteří zůstávají dlouho v pozadí (Vjalov, Morozovovi, dělníci) a jsou v průběhu dlouhé části děje zbaveni lesku vnější sociální závažnosti. Tichon Vjalov je nadto vybaven zdánlivou pasivní kontemplativností a nepřitažlivostí i ve svém zevnějšku. Avšak i tento na první pohled nicotný zjev, postava, která neudává hlavní směr myšlení a činnosti, je, jak svědčí závěr, naplněna nenávisí k Artamonovým a je spolunositelkou motivace revolučních akcí proti kapitalistickému parazitismu.

V kompozici se pak zmíněná „chaotičnost“ a „kusost“ pohledu na skutečnost obráží pouze v roztříštěnosti průběhu syžetových linií Artamonových. Naproti tomu sílí a mohutní obrazy ze života a akcí dělníků, takže vytvářejí stále souvislejší, mohutnější a obsahově plnější řetězec epizod, scén a kapitol. Takové jsou např. epizody kolem návratu raněných dělníků z fronty, první scény z doby po únorové revoluci atd.

Naproti tomu je život buržoazie v této době zachycen ze značné části v anekdotických epizodách. Ty jsou pak předznamenány scénou pohřbu představitel rodiny Artamonových, mnicha Nikity. Pohřební průvod musí ustoupit demonstraci „válečné síly“; pohřeb se koná v den vypovězení první světové války. Také následující události, zejména rvačka Jakova Artamonova s poručíkem Mavrinem Pomjalovem kvůli milence Polině, mají charakter skandálních anekdot maloměstské kroniky. Těmto epizodám předchází po rozchodu Ilji s rodinou Petrovo a Alexejevo pozorování dělnické masy. V jejich dialogu vystává sjednocující se kolek-

tiv, který má svou historii i v jejich paměti a který získává postupně jednodušnost zaměřenou nepřátelsky vůči Artamonovým:

„— Портится народ. — Заметно, — согласился Алексей. — Злятся все от чего-то. Как будто все смотрят одной парой глаз... Алексей и с этим согласился; усмехнувшись, он сказал: — И это верно. Иной раз я вспоминаю, что вот такими же глазами Тихон разглядывал отца, когда тот на твоей свадьбе с солдатами боролся. Потом сам стал бороться. Помнишь?“²¹

Tento způsob zobrazování života společnosti vnáší do literárně druhové charakteristiky díla prvky epopie na jedné straně (viz anekdotické aj. epizody, charakteristiku Petra atd.) a momenty satiry. Vedle toho je zde jasně ukázána vědomá mechanika společnosti hrající do rukou buržoazie: „Ты что-то часто говоришь об этом: портятся люди, портятся. Но ведь дело не наше; это дело попов, учителей, ну-кого там? Лекарей разных, начальства. Это им наблюдать, чтобы народ не портился, это — их товар, а мы с тобой покупатели...“²²

Kromě toho je Podnik Artamonových první velké románové dílo M. Gorkého, které má historickou dataci událostí a které je pevně zasazeno do velkého časového rámce. Zčásti tomu bylo tak již v řadě děl napsaných před Říjnovou revolucí. Tam však má dobová datace (daná buď přibližným označením — např. Foma Gordějev — nebo ohlasem známých historických událostí — např. díla „Okurovského cyklu“ anebo stupněm společenského vývoje zachyceného v knize — např. Matka, narážkami apod.) jiný význam a začlenění. Zde časové určení závěru díla vsutku „vstupuje“ do literárního rozuzlení a je v něm aktivním momentem. Tuto skutečnost lze podepřít nejen poukazem na to, že autor se zříká možnosti uzavřít příběhy knihy vývojem Ilji nebo jeho osobními zásahy, jak jsme se zmínili výše, nýbrž i zdůrazněnou sociální objektivitou stavby díla a způsobu vyprávění. Podnik Artamonových není vyprávěním především jednoho příběhu jednoho hrdiny ani ve svém názvu, ani ve své kompozici. M. Gorkij vytvořil Podnikem Artamonových syntetické dílo, které podalo umělecké řešení důležité pro svou epochu, a nejen pro ni, i pro další vývoj sovětského románu a literatury.

²¹ 16, 466.

²² Tamtéž.

